

ΑΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΕ ΒΡΑΧΩΔΕΙΣ ΚΟΙΛΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΤΕΩΣ ΔΗΜΟΥ ΦΟΙΝΙΚΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΚΡΗΤΗΣ**

από τον

ΧΡ. Ι. ΜΑΚΡΗ*

Ο περιερχόμενος την ύπαιθρο της Κρήτης συναντά συχνά εκκλησιάκια μέσα σε βραχώδεις ή σπηλαιώδεις κοιλοότητες. Οι διαστάσεις τους συνήθως είναι μικρές, σχεδόν πάντα μικρότερες από εκείνες των εξ ολοκλήρου κτιστών εκκλησιών στον ίδιο ανοικτό και ελεύθερο χώρο, που βρίσκουμε στις πλαγιές και τις κορυφές του νησιού. Το υψόμετρό τους κυμαίνεται από την επιφάνεια της θάλασσας έως τα 2.141 μ. Ο προσανατολισμός τους επηρεάζεται αποφασιστικά από τον προσανατολισμό της κοιλότητας του βράχου ή του (μικρού) σπηλαίου που χρησιμοποιήθηκε για να γίνει το καθένα απ' αυτά με την προσθήκη πολλές φορές ενός και μόνο μικρού τοίχου με πόρτα.

Όπως βλέπει κανείς οι κατασκευές αυτές είναι πρόχειρες και φτηνές και κάθε άλλο παρά απηχούν εποχές ειρήνης και οικονομικής ακμής. Κτίστηκαν, αντίθετα, σε εποχές εισβολών, πολέμων και επαναστάσεων, διωγμών και καταπιέσεων, για να καλύψουν έκτακτες θρησκευτικές λατρευτικές ανάγκες, κυρίως. Σε τέτοιες κρίσιμες περιστάσεις όحي σπάνια οι πρόγονοί μας κατέφευγαν σε σπήλαια για να κρυφτούν και να σωθούν - με τα γνωστά καμιά φορά αποτελέσματα, όπως στο Μελιδονόσπηλιο π.χ. και ύστερα τον ίδιο χώρο μετέτρεπαν σε εκκλησία, για την αιώνια δοξολογία και ευχαριστία του Χριστού ή της Παναγίας, του Αγίου Πνεύματος, του Αγίου ή της Αγίας, στη «δύναμη» του οποίου (ή της οποίας) απέδιδαν και τη σωτηρία των. Ασφαλώς όμως θα είχαν ήδη καθιερωθεί μερικά από αυτά και θα είχαν οικοδομηθεί και από την πρόβλεψη επερχόμενης ιστορικής καταιγίδας. Οι εποχές αυτές ήταν κυρίως οι δύο πρώτοι αιώνες μετά την ενετική κατάκτηση (13ος και 14ος) και ολόκληρη η Τουρκοκρατία (17ος και 18ος αιώνας) και μαζί και ο 19ος των ατελείωτων επαναστάσεων. Γι' αυτό για όσα απ' αυτά διατηρούνται παραδόσεις, αυτές, απ' ό,τι ξέρω, στην Τουρκοκρατία αναφέρονται κατά το πλείστον. Δεν πρέπει εξάλλου να παραλειφθεί ότι, τα παλαιότερα απ' αυτά ανάγονται στα πρώτα χρόνια της ανάκτησης της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά και συνδέονται με τον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο και τον Νίκωνα τον Μετανοείτε, όπως παρατηρεί ο κ. Paul Faure.

Αναμφισβήτητα μερικά από τα εκκλησιάκια αυτά κτίστηκαν με την απόφαση ομάδας ευσε-

---

* ΜΑΚΡΗΣ Χ.Ι. - Εκπαιδευτικός - Τακτικό μέλος Ε.Σ.Ε.

** Unlisted churches on rocky cavities of the municipality Phinikos of Rethimno in Crete.

βών κατοίκων του χωριού ή του οικισμού, στην περιφέρεια του οποίου ανήκαν, ή ακόμη και από μεμονωμένα άτομα. Τα περισσότερα απ' αυτά όμως τα δημιούργησαν τα μοναστήρια, το καταφύγιο και ο θώρακας, το στήριγμα και η ελπίδα των δυστυχισμένων δούλων. Φρόντιζαν δηλαδή οι Μονές να ιδρύνουν στα κατάλληλα σημεία της ευρύτερης περιοχής τους τα εκκλησάκια αυτά, ώστε όχι μόνον οι καταδυναστευόμενοι ραγιάδες να μπορούν, σε κάθε κρίσιμη περίπτωση, να καταφύγουν σ' αυτά για την πρώτη ασφάλειά τους μαζί και για την εκτέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, αλλά και εν ανάγκη, αν η περίπτωση γινόταν κρισιμότερη, να διαφύγουν απ' αυτά σε υψηλότερα ασφαλέστερα σημεία των βουνών.

Και σήμερα ακόμη δίνουν ανάσα και προκαλούν ανακούφιση στον κουρασμένο άνθρωπο της πόλης, όταν τα επισκέπτεται, όπως και στον κάθε οδοιπόρο, που ξαποσταίνει κοντά τους, αλλά και ενισχύουν, ασφαλώς ακόμη, την ευσέβεια των γεωργών και των βοσκών μας.

Ας θεωρηθεί το σημείο αυτό της εργασίας μας, ως προς τη μοναστική βασικά και ουσιαστικά προέλευση των εκκλησιών αυτών ως απάντηση σε μερικούς μονομερείς και ίσως προκατειλημμένους ιστορικούς, που θέλουν όχι μόνο να αγνοούν την καίρια και αποφασιστική συμβολή του κύριου όγκου του Κλήρου στη διάσωση του Έθνους κατά τη μακραίωνη δουλεία του και ύστερα και την απελευθέρωσή του, αλλά και θέλουν και αρέσκονται να τον παρουσιάζουν ως δεύτερο του λαού δυνάστη και του κατακτητή συνεργάτη.

Αφορμή του σύντομου μελετήματός μας έγινε ο κατάλογος των «Εκκλησιών της Κρήτης μέσα σε σπηλαιώδεις κοιλότητες» (Eglises cretoises sous roche) του φίλου κρητολόγου κ. Paul Faure, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Chermont-Ferrand (Γαλλίας) μέχρι πριν από λίγο, που δημοσιεύθηκε στο περ. «Κρητολογία» (τ. 9/1979, σ. 53-83). Ο κατάλογος αυτός πλαισιώνεται από τα αναγκαία διαφωτιστικά κείμενα, από τα οποία έχουμε πάρει κι εμείς όσα στοιχεία μας ήταν απαραίτητα. Υποστηρίζει εκεί ο σοφός και ακάματος ερευνητής, ότι ένα στα δέκα, από τις τρεις χιλιάδες σχεδόν σπήλαια, χωρίς τις άλλες καρστικές μορφές της Κρήτης είναι καθιερωμένο σε κάποια Θεία Δύναμη της Χριστιανικής Θρησκείας. Καταγράφει δε 260 εκκλησάκια που εντόπισε μέσα σε βραχώδεις ή σπηλαιώδεις κοιλότητες, εξαιρώντας τουλάχιστον μια εικοσάδα που με μεγάλη πιθανότητα ήταν και αυτά λατρευτικά, χωρίς να μπορούμε να υπολογίσουμε αν θα υπήρξαν και άλλα απ' τα οποία έχει εξαφανιστεί κάθε ίχνος λατρείας.

Εάν όμως λάβουμε υπόψη ως ενδεικτικό το δικό μας μελέτημα και ακόμη ότι και μερικές από τις εκκλησίες που μας απασχολούν με τον καιρό πρέπει να εξαφανίστηκαν, όπως εσημειώσαμε και όπως δείχνουν το αγωνύμια, τότε πρέπει η αναλογία που σημειώνει ο κ. P. Faure να είναι ένα εκκλησάκι σε κάθε πέντε ως έξι το πολύ σπήλαια. Και τα ταπεινά εκκλησάκια που μας απασχολούν να πλησιάζουν τα πεντακόσια (500). Εάν ακόμη λάβουμε υπόψη μας, ότι τα λατρευτικά προχριστιανικά σπήλαια, όπως αναφέρει ο ίδιος μελετητής σε άλλη μεταγενέστερη εργασία του «Τα Ιερά Σπήλαια της Κρήτης», περ. «Αρχαιολογία», τ. 15/Μαΐου 1985, σ. 8-13) είναι πενήντα (50), τότε η διαφορά ανάμεσα στην προχριστιανική και χριστιανική λατρεία μέσα στα σπήλαια και τις σπηλαιώδεις ή βραχώδεις κοιλότητες γίνεται καταπληκτική υπέρ της χριστιανικής λατρείας. Αν για την περίπτωση του ενός ναΐσκου προς δέκα σπήλαια, όπως σημειώνει ο ερευνητής, έχουμε «une rhénomène considerable et qui demande une explication» (ένα φαινόμενο σημαντικό που απαιτεί ερμηνεία) από το όλο πλέγμα των παραπάνω συγκρίσεων και παρατηρήσεων το φαινόμενο που αναδύεται γίνεται σημαντικότερο και συνθετότερο και ως πρόβλημα ασφαλώς οξύτερο. Εδώ πρέπει και μπορεί να προστεθεί, ότι η λατρεία στα σπή-

λαιο ή τις απλές σπηλαιώδεις κοιλότητες της Κρήτης, όπως παρατηρεί ο κ. Faure, παρουσιάζει χρονικό χάσμα που σε πολλές περιπτώσεις φθάνει τα 1.000 χρόνια, ενώ σε άλλες είναι πολύ μεγαλύτερο, από τότε δηλ. που αυτά εγκαταλείφθηκαν ως χώρος της προχριστιανικής λατρείας, μέχρι που ξαναχρησιμοποιήθηκαν από τη χριστιανική. Εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν νοούνται τα ίδια σπήλαια ή σπηλαιώδεις κοιλότητες, αφού σ' εκείνα τα τόσο πολυπληθή της χριστιανικής δεν υπάρχουν ίχνη λατρείας προχριστιανικής. Το χάσμα αυτό δεν υπάρχει συνήθως στους λατρευτικούς χώρους έξω από τα σπήλαια. Στη θέση δηλ. των ειδωλολατρικών ναών ή και πολύ κοντά των ή συχνά επίσης με απλή μετασκευή των λειψοτήτων και οι χριστιανικοί ναοί, εφόσον εξακολουθούσαν τα κατά χώρας ανθρώπινα κέντρα να διατηρούν ζωτικότητα και οπωσδήποτε πληθυσμούς.

Με την άδεια του αναγνώστη θα επιχειρήσουμε εδώ τη διατύπωση μιας σύντομης ερμηνευτικής υπόθεσης. Κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους και συγκεκριμένα μέχρι την εποχή της ανακατάληψης της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά έχουμε εκτεταμένες περιόδους ειρήνης στο νησί. Οι μεγάλες αναστατώσεις που έγιναν στη μακρά αυτή περίοδο ύστερα από τις μοιραίες ανακατατάξεις και καταστροφές παρακώρυσαν τη θέση τους, πάλι σε περιόδους ειρήνης. Το πρώτο αποτέλεσμα κάθε αναστάτωσης ήταν η ανασυγκρότηση, διοικητική, οικονομική και θρησκευτική, με τα νέα δεδομένα, μαζί φυσικά με τα πλείστα προηγούμενα στοιχεία και το δεύτερο η μεγάλη κατά κανόνα αύξηση του πληθυσμού. Λόγω της συγκεντρωτικής εξουσίας επόμενο ήταν και η λατρεία να έχει ομαδικό μαζικό χαρακτήρα, όπως σήμερα σε περιπτώσεις εορτής Αγίων διαφημισμένης θαυματουργίας.

Τέτοια πρέπει να ήταν η λατρεία στα σπήλαια της μινωικής εποχής, όπως και στα ιερά κορυφής, που ήταν ανάλογα περίπου σε αριθμό με τα ιερά σπήλαια. Ίσως μάλιστα ν' αποδειχθεί ότι σε καθένα από τα πρώτα αντιστοιχούσε και ένα από τα δεύτερα. Σ' αυτό θα επηρέαζε ίσως η λατρεία στα ανάκτορα, που ήταν ακόμη πολύ λιγότερα και θα συγκέντρωναν σ' αυτή τον κόσμο και τον μηχανισμό της εξουσίας. Όπως, ίσως, και εκείνη των μινωικών επαύλεων.

Η επικράτηση όμως του Χριστιανισμού συνοδευόταν από την έντονη τάση να διαφοροποιηθεί και η λατρεία και να προσεγγίσει κατά το δυνατόν το νέο θρησκευτικό πνεύμα. Γι' αυτό τα σπήλαια εγκαταλείφθηκαν ως παγανιστικά, ενώ οι υπαίθριοι ειδωλολατρικοί ναοί μετατράπηκαν, όπως είδαμε, σε χριστιανικούς με τις αναγκαίες συν τω χρόνω μικροπροσαρμογές στη νέα θρησκεία. Έτσι η ομαδική μαζική λατρεία συνεχίστηκε.

Ήδη όμως με την επικράτηση των Αράβων στην Κρήτη το ιστορικό σκηνικό ανατρέπεται άρδην. Η συνοχή ανάμεσα στη νέα εξουσία και τον ιθαγενή πληθυσμό διασπάται ριζικά, ενώ με τους απηνείς διωγμούς τα πλήθη τρέπονται κατά το πλείστον προς τα ορεινά απρόσιτα και άγονα ζητώντας εναγωνίως την επιβίωση και τη σωτηρία. Ο πληθυσμός ελατώνεται και η ομαδική μαζική λατρεία γίνεται αδύνατη ιδίως στην ύπαιθρο. Για τους λόγους αυτούς δεν νομίζω ότι είναι παράλογη η υπόθεση, ότι ήδη και την εποχή της οραβοκρατίας πρέπει να κατέφυγαν σε σπήλαια και σπηλαιώδεις κοιλότητες οι διωκόμενοι χριστιανοί για να ασκήσουν τη λατρεία των και να αντλήσουν δύναμη από την προσκόλληση στη γη των σαν άλλοι γίγαντες Ανταίοι και να δουν με τα μάτια της ψυχής των το ανέσπερο φως της σωτηρίας και της ελευθερίας που περίμεναν.

Αλλά και όταν περίπου διακόσια σαράντα χρόνια αργότερα ο κρητικός λαός περιέπεσε στη νέα του περιπέτεια, οι συνθήκες δεν ήταν για τη λατρεία - και όχι μόνο γι' αυτήν - ευνοϊκότε-

ρες. Κι όταν οι Τούρκοι διαδέχτηκαν τους Ενετούς στην κυριαρχία του νησιού, χωρίς μάλιστα καμιά ενδιάμεση ανάσα ελευθερίας, δεν άλλαξαν πολλά πράγματα παρά μόνο προς το χειρότερο. Εφόσον κατά τα διαστήματα αυτά οι Κρητικοί εστέναζαν υπό παντοειδείς και συνεχείς διωγμούς και καταπιέσεις και βρισκόντουσαν σε συνεχή απαθλήωση και αφαιμάξη και οι διάσπαρτοι πληθυσμοί αλλόφρονες ζητούσαν από τη Θεία Δύναμη - από ποια άλλη;- τη σωτηρία των, πώς θα 'κτιζαν εκκλησίες, πού και με ποιά μέσα; Ήταν επόμενο να καταφύγουν στους ναούς που η Φύση και ο Δημιουργός της τους εκαλούσε και που είχαν ήδη σχεδόν έτοιμους. Εξάλλου στα πλείστα της υπαίθρου οι κάτοικοι ήσαν εγκατεστημένοι σε ολιγάνθρωπους οικισμούς με πέντε-έξι οικογένειες, όπως δείχνει ακόμη και πρόχειρη έρευνα. Μερικοί τέτοιοι οικισμοί σώζονται ακόμη και σήμερα σε ερείπια. Και καθένας φυσικό ήταν να θέλει να έχει άμεση δυνατότητα λατρείας, αλλά και καταφυγής και προστασίας.

Ας αφήσουμε τώρα τα παραπάνω προβλήματα για να δούμε τη μικρή ομάδα των μικρών και πρόχειρων στην κατασκευή εκκλησιών της περιορισμένης περιοχής του τέως Δήμου Φοίνικος που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Ο ίδιος ο κ. Paul Faure στο τέλος της εργασίας του ζητά από τους αναγνώστες της και τους φίλους των «*de compiler et, s'il est nécessaire, de corriger le catalogue... au nom de la Crète et de la Foi*» (να συμπληρώσουν και, αν είναι αναγκαίο, να διορθώσουν τον κατάλογο... εις το όνομα της Κρήτης και της Πίστης).

Ερευνήσαμε λοιπόν την περιοχή, που αναφέραμε, διότι παρατηρήσαμε στη μελέτη του κ. Faure ότι δύο εκκλησάκια «υπό βράχον» γνωστά μας και ευρισκόμενα στην περιφέρεια του χωριού Σελλιών δεν αναφέρονται σ' αυτήν. Η ευρύτερη περιοχή του τέως Δήμου Φοίνικος περιλαμβάνει τα χωριά Γιαννιού, Λευκόγεια, Ανώματο, Μαριού, Μύρθιο, Σελλιά και Ροδάκινο. Στην ίδια περιοχή βρίσκεται και η ιστορική Μονή Πρέβελη και τα πασίγνωστα τουριστικά κέντρα Πλακιάς και Δαμνόνι. Η περιοχική ορίζεται ανατολικά από τον Μέγα Ποταμό, βόρεια από της Κουρούπας τα όρη και του Τσιλιβδικα και δυτικά από τα σύνορα των επαρχιών Σφακιών και Αγίου Βασιλείου. Νότια βρέχεται από το Λιβυκό πέλαγος. Αναφέρουμε δίδοντας κάποια έμφαση, και τη Μονή Πρέβελη, γιατί Εκείνη πρέπει να είναι ο ιδρυτής όλων σχεδόν των εκκλησιών της περιοχής μέσα σε βραχώδεις κοιλότητες, των τεσσάρων που καταγράφει ο κ. Faure και των έξι που προσθέτουμε εμείς, εκτός από μία, όπως θα δούμε, ως σίγουρη εξαίρεση.

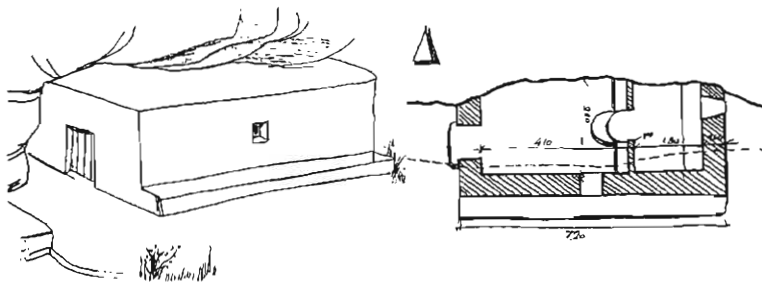
Οι τέσσερις που καταγράφει ο Γάλλος ερευνητής είναι του Αγίου Ονουφρίου και της Αγίας Κυριακής στην κοινότητα Ασωμάτου, της Αγίας Υπαπαντής μέσα στο χωριό Μαριού και του Αγίου Πνεύματος στην κορυφή του όρους Κρουονερίτης της κοινότητας του Ροδακίνου. Στην ίδια περιοχή (του τέως Δήμου Φοίνικος) η δική μας έρευνα προσθέτει τα εξής έξι, όπως είπαμε, εκκλησάκια της ίδιας κατηγορίας. Αυτά είναι ο Άγιος Αντώνιος της Κοινότητας Λευκογείων, ο Άγιος Αντώνιος και Άγιος Ονουφρίου της Κοινότητας Μαριού, οι Άγιοι Ανάργυροι της Κοινότητας Μύρθιου και ο Άγιος Ονουφρίου και Άγιος Νικόλαος της Κοινότητας Σελλιών.

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ, ότι τα υπό βράχον εκκλησάκια, που παραλείπει στην περιφέρεια του τέως Δήμου Φοίνικος ο κ. Faure, παραλείπονται και από τον αείμνηστο Πλατάκη στο κεφαλαίωδες έργο του «Σπήλαια και άλλα καρστικά μορφαί της Κρήτης» (τ. Β'). Η πιθανότερη αιτία της παράλειψης αυτής οφείλεται ασφαλώς στους πληροφοριοδότες του τελευταίου ως προς τις περιοχές της οποίες δεν έγινε δυνατό να επισκεφτεί και εξετάσει αυτοπροσώπως.

Πράγμα που θα συνέβη και με τον πρώτο, τον κ. Faure, ο οποίος, προφανώς για το λόγο αυτό, σπηρίστηκε στο έργο του Πλατάκη και τον ίδιο, για τις περιοχές δηλ. που δεν μπόρεσε ούτε ο ίδιος να επισκεφτεί.

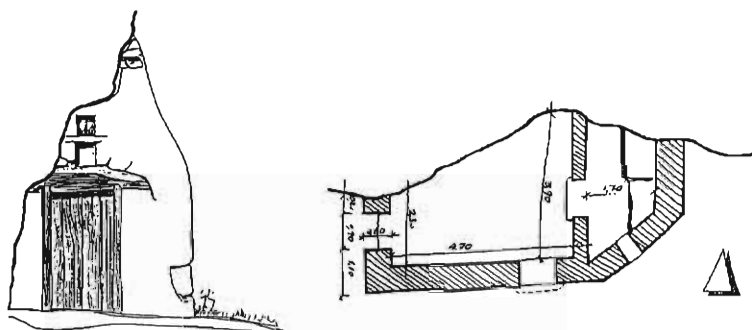
Τα ακατάγραφα αυτά εκκλησάκια παρουσιάζουμε από ανατολικά προς δυτικά, όπως και τα σημειώσαμε, ακολουθώντας τον προσανατολισμό της πορείας καταγραφής που ακολουθεί στην εργασία-κατάλογό του και ο παραπάνω ερευνητής και σημειώνοντας για το καθένα τα κυριότερα αναγκαία στοιχεία.

1. **ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ.** Ευρίσκεται στους πρόποδες του βουνού Τίμιος Σταυρός νοτιοανατολικά του χωριού Λευκογεία και δυτικά του χωριού Γιαννιού και σε υψόμετρο 150 μ. περίπου. Περιλαμβάνεται στην περιοχή της Κοινότητας Λευκογείων. Σήμερα είναι δυνατή η πρόσβαση με αμαξιτό που συνδέει διά μέσου της περιοχής του Αγ. Αντωνίου τα δυο χωριά. Λίγες δεκάδες μέτρα δυτικά από την σπηλαιώδη κοιλότητα που καταλαμβάνει ο Άγιος Αντώνιος υπάρχουν οι Γαιδουρσπηλίοι (δύο) και 100 ως 200 μ. υψηλότερά του «του Χωστού το σπήλιο», όπως ονομάστηκε, όχι από κύριο όνομα προσώπου, διότι δεν υπάρχει τέτοιο όνομα, αλλά διότι στο ευρύχωρο αυτό σπήλαιο «εχώνουντανε», δηλ. κρυβόντουσαν, καταλαβαίνει κανείς κάτω από ποιες συνθήκες, οι κάτοικοι των Λευκογείων και του Γιαννιού. Υπάρχουν και τρεις πηγές κατά χώραν. Η πηγή του Πίσω Λειβαδιού, απ' όπου υδρεύονται τα Λευκογεία, η πηγή Κουρουπωτό και η πηγή Μακρυσιγγούνας. Η τοπική παράδοση αναφέρει ότι, εκτός από τα τελώνια που έχουν έδρα εκεί, κατάφευγαν στα σπήλαια αυτά και ιδιαίτερα στον Χωστού το σπήλαιο οι κάτοικοι των Λευκογείων και του Γιαννιού, τιθέμενοι υπό την προστασία του Αγίου Αντωνίου. Παράλληλα όμως με την προστασία που παρείχε «η χάρη του Αγίου» και ο χώρος επροστάτευε τους δυστυχείς διωκόμενους χριστιανούς λόγω του ότι είναι δυσπροσπέλαστος αλλά και αθέατος από το πλείστον της ενδοχώρας, ενώ συγχρόνως παρέχει εξαιρετική θέα προς τα νοτιοδυτικά κρημνώδη παράλια και τη θάλασσα. Δεν παραλείπει μάλιστα η παράδοση και τη λεπτομέρεια, ότι ως σημείο αναζήτησης επαφής άναβαν φωτιές οι καταφεύγοντες εις τα μνημονευθέντα σπήλαια ικέτες του Αγίου Αντωνίου, όταν για οποιοδήποτε λόγο αισθανόντουσαν την ανάγκη να επικοινωνήσουν με το ευρύτερο περιβάλλον της Γαλιίας για να ζητήσουν κάποια βοήθεια ή για να πληροφορηθούν τι απογίνονται τα σπίτια των και αν θα μπορούσαν να γυρίσουν σ' αυτά. Χωρίς άλλο πρέπει να κατασκευάστηκε από τη Μονή Πρέβελη. Εδώ μπορεί να προστεθεί, ότι στη θέση Αμμούδι της περιφέρειας της ίδιας κοινότητας υπάρχει σπήλαιο μικρού βάθους με το όνομα Κλησίδι.

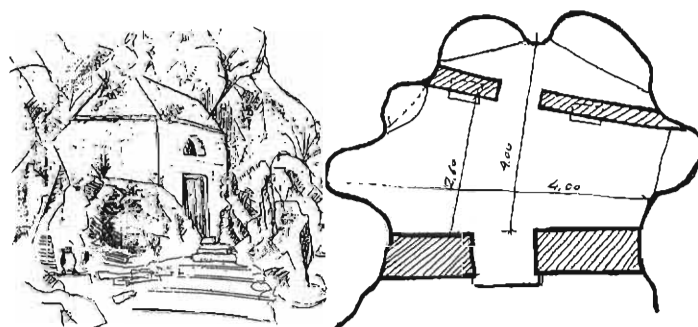
Εικ. 1. Σκαρίφημα και κάτοψη του Αγ. Αντωνίου της Κοινότητας Λευκογείων.

2. **ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ.** Βρίσκεται στην περιφέρεια της Κοινότητας Μαριού και συγκεκριμένα ανατολικά του χωριού με μικρή απόκλιση προς Βορράν. Από το χωριό απέχει περίπου μια ώρα για τον πεζοπόρο, σήμερα όμως αγροτικός αμαξιτός του χωριού περνά από πολύ κοντά του. Το υψόμετρό του είναι περίπου 250 μ. Στα βόρεια του υψώνονται της «Κουρούπας τα όρη». Στη θέση του υπάρχουν πηγές, απ' τις οποίες και τώρα υδρεύεται το χωριό αυτό και αρδεύονται τα περιβόλια του, όσα διατηρούνται. Από το εκκλησάκι αυτό και φυσικά και το γύρω του χώρο μπορεί κανείς άνετα να καταφύγει στα υπερυψωμένα βουνά, που σημειώσαμε.

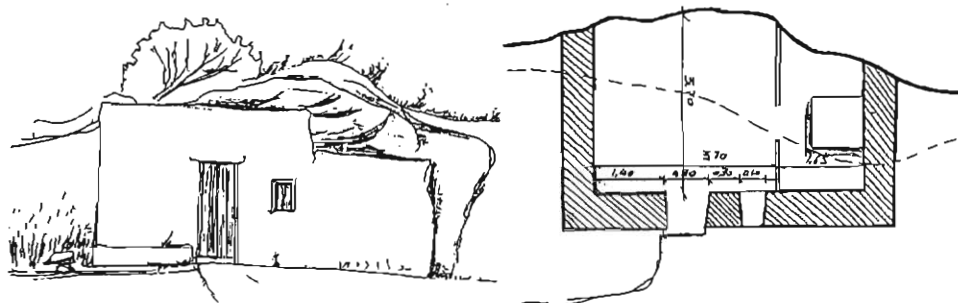
Εικ. 2. Σκαρίφημα και κάτοψη Αγ. Αντωνίου της Κοινότητας Μαριού.

3. **ΑΓΙΟΣ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ.** Και η εκκλησία αυτή, υπό βραχώδη κοιλάττα, βρίσκεται στην περιφέρεια της Κοινότητας Μαριού και περίπου ένα χλμ. βόρεια του χωριού. Οδηγεί εκεί ημιονικός δρόμος, ανώμαλος και ανηφορικός. Το υψόμετρό του είναι περ. 250 μ. Στη θέση αυτή υπάρχει και νερό, συνεχόμενά της δε υψώνονται «στη Κουρούπας τα όρη», που είδαμε και στην προηγούμενη εκκλησία του Αγίου Αντωνίου της ίδιας κοινότητας. Με την ίδια ευκολία που παρέχει και η θέση του Αγ. Αντωνίου, μπορεί κανείς και από εδώ να καταφύγει σε περίπτωση κινδύνου στα ίδια βουνά.

Εικ. 3. Σκαρίφημα και κάτοψη του Αγ. Ονουφρίου της Κοινότητας Μαριού.

4. ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ. Βρίσκεται στην περιφέρεια της Κοινότητας Μύρθιου και σε απόσταση περίπου δύο (2) χλμ. βορειοανατολικά του χωριού, δηλ. κοντά στην περιφέρεια του διπλανού χωριού Μαριού και επίσης στους πρόποδες του αναφερθέντος βουνού «τσι Κουρούπας τα όρη». Στη θέση του ναυδρίου υπάρχει πηγή με αρκετό νερό, ώστε να ποτίζονται και μερικά περιβόλια που βρίσκονται εκεί. Το υψόμετρό του είναι περ. 200 μ. Και για τους ευρισκόμενους εδώ τα ίδια βουνά, «τσι Κουρούπας τα όρη», προσφέρονται εύκολα για καταφύγιο.

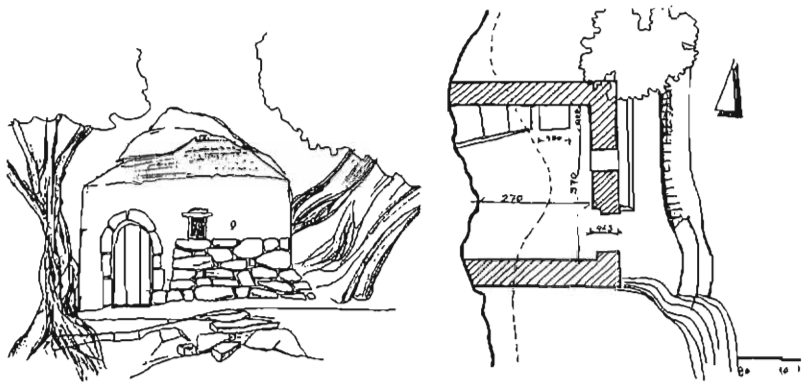
Εικ. 4. Σκορίφημα της πρόσοψης και κάτοψη των Αγ. Αναργύρων της Κοινότητας Μύρθιου.

5. ΑΓΙΟΣ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ. Βρίσκεται στην ομώνυμη θέση «τ' Αϊ-Νούφρη» της περιφέρειας των Σελλιών και νοτιοανατολικά του χωριού, κοντά στα 150 περ. μ. από τον ποταμό του Κοτσουφού και σε απόσταση μέχρι δύο (2) χλμ. από τον Πλακιά Πεζή. Ο ημιονικός δρόμος που οδηγεί από τον Πλακιά στο ναύδριο είναι παράλληλος με τον αναφερθέντα ποταμό. Το υψόμετρό του, σε αντίθεση με όλα τα άλλα εκκλησάκια της κατηγορίας μας, είναι πολύ χαμηλό, ως 20 μ. το πολύ. Παρά τη χαμηλή και ευπροσέλαστη θέση του δεν είναι εύκολο να το δει κανείς, παρά μόνον όταν βρεθεί λίγα μέτρα κοντά του. Αυτό οφείλεται στη διαμόρφωση του εδάφους και στην ποικίλη και πυκνή βλάστηση που το περιβάλλει και που ασφαλώς θα ήταν πυκνότερη παλαιότερα. Δεν υπάρχει πηγή κοντά στην εκκλησία, είναι όμως άφθονα τα νερά του ποταμού σε πολύ μικρή απόσταση, όπως σημειώσαμε παραπάνω. Ο προσανατολισμός του είναι από Β. προ Ν., διότι αυτόν επιβάλλει η διαμόρφωση της βραχώδους κοιλάδας.

Ενώ τα πολλά πλείστα των υπό βραχώδη ή σπηλαιώδη κοιλότητα εκκλησιών είναι μοναστικής προέλευσης, όπως σημειώσαμε, αφού οι Μονές κρατούσαν το βάρος της προστασίας των χριστιανών και της Πίστης, το παρουσιαζόμενο εδώ είναι ιδιωτικής. Κατασκευάστηκε από τον Μυρθιανό Κυριακό Χαρκιά πριν από την επανάσταση του 1821, που ονομάστηκε «Χατζής», όταν, σε προχωρημένη ηλικία, επισκέφτηκε τους Αγίους Τόπους, και οι απόγονοί του Χατζιδάκηδες. Πρόκειται για την πασίγνωστη οικογένεια των Χατζιδάκηδων. Κοντά στην εκκλησία μάλιστα έκτισε και αλευρόμυλο και σπίτι για την οικογένειά του και σε όλα τα χωράφια εκατέρωθεν του ποταμού του Κοτσουφού, που ανήκαν στους Γυπαριανούς από τα διπλανά Σελλιά, όπου οι τελευταίοι είχαν εγκατασταθεί προερχόμενοι από τα Σφακιά πολύ πριν από την επανάσταση του 1821 και δίχως άλλο από το χωριό Αργουλιές, όπου και σήμερα υπάρχουν Γυπάρηδες (ή Γυπαράκηδες). Στα Σφακιά μάλιστα, όπως με είχε πληροφορήσει σε ανύποπτο χρόνο ο συμ-

μαθητής και φίλος μου Ευάγγελος Γυπαράκης υπάρχει και σπήλαιο με το όνομα «του Γύπαρη ο σπήλιος», το οποίο δεν βρίσκει κανείς στο έργο του Πλατάκη «Σπήλαια και άλλα καρστικά μορφά της Κρήτης» (τ. Β'). Ο συνάδελφος και φίλος όμως Πολάκης Θανάσης, Σφακιανός ο ίδιος, με διαβεβαιώνει ύστερα από έρευνά του κατά παράκλησή μου, ότι πράγματι υπάρχει το σπήλαιο, λίγο μετά την είσοδο στο Αργουλιανό φαράγγι. Ο Χαρκιάς ζήτησε από τους Γυπαριανούς να του πουλήσουν τις περιουσίες που είχαν εκεί, στέλνοντας μάλιστα για μεσίτη τον παπά της Μύρθιου Σπιτάδη. Οι Γυπαριανοί, σκληροί και ισχυροί, αρνήθηκαν την πρόταση. Τότε ο Χαρκιάς επιστράτευσε τους συγγενείς του, συνδέθηκε με κουμπαριές και συντεκνίες με τους επίσης Μυρθιανούς Σπιτάδηδες και, βάσει σχεδίου πλέον, ένα πρωί το κοινό μέτωπο πυροβόλησε τον βοσκό των Γυπαριανών, ζητώντας του να εγκαταλείψει τα γύρω χωράφια. Ακάθεκτοι οι Γυπαριανοί κατηφόρισαν τότε από τα Σελλιά να υπερασπίσουν την περιουσία των, αλλά μη υπολογίζοντας τον συνασπισμό των απαιτητών της και αγνοώντας πολύ περισσότερο το σχέδιό των, βρέθηκαν κυκλωμένοι και από παντού βαλλόμενοι, καθώς και η διαμόρφωση του εδάφους ευνοούσε πολύ τους αντιπάλους των, και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν, για να αποφασίσουν περί του πρακτέου. Παρουσιάζεται τότε μπροστά τους ο παπα-Σπιτάδης και τους πείθει να πουλήσουν τα χωράφια για είκοσι (20) ναπολεόντια.

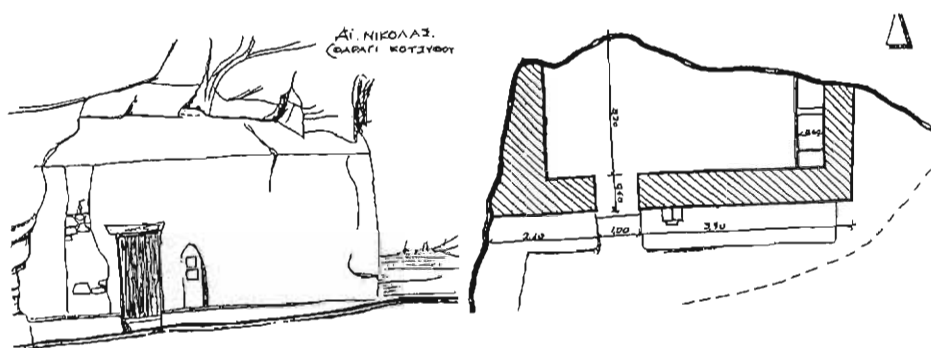
Έμεινε όμως μέχρι σήμερα μια ανάμνηση από την περιουσία εκείνη των Γυπαριανών και αυτή είναι το τοπωνύμιο «του Γυπαρομανόλη η Ποταμίδα». Η παράδοση εξάλλου διατηρεί μέχρι τώρα όχι μόνο το όνομα του ιδρυτή της εκκλησίας τ' Αϊ-Νούφρη αλλά και την εποχή της ίδρυσής της. Κτίστηκε, όπως προκύπτει, ως οικογενειακή εκκλησία και σ' αυτήν ο Κυριάκος Χαρκιάς στεφάνωσε και τις έξι (6) θυγατέρες του από τα δώδεκα (12) παιδιά που είχε. Τις στεφάνωσε μάλιστα όλες με το ίδιο φόρεμα! Η παράδοση αναφέρει, ότι η εκκλησία τ' Αϊ-Νούφρη εχρησίμευε μόνον ως καταφύγιο των θυγατέρων του ιδρυτή της σε κρίσιμες στιγμές, αλλά είναι τελείως λογικό στις στιγμές αυτές να μην προβαλλόταν κανένα εμπόδιο για την καταφυγή του οποιουδήποτε από τον γύρω χώρο – και μάλιστα κοριτσιού – «στη σκέπη» του Αγίου Ονουφρίου μέχρις ότου ευοδοθεί η διαφυγή στα υπερκείμενα βουνά. Πραγματικά και από την Μύρθιο μέχρι τον Αϊ-Νούφρη όλη η διαδρομή είναι αθέατη και από το χωριό αυτό και από τα πέριξ του αλλά και συντομότατη. Ήταν ό,τι έπρεπε ως προσωρινό καταφύγιο πρώτης και άμεσης ανάγκης ιδίως σε περίπτωση αιφνιδιασμού.

Εικ.5. Σκαρίφημα της κάτοψης του Αγίου Ονουφρίου της Κοινοίπτας Σελλιών.

6. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. Στην περιφέρεια του ίδιου χωριού των Σελλίων, συναντούμε το υπό βραχώδη επίσης κοιλότητα ναυδριο του Αγίου Νικολάου. Βρίσκεται σε απόσταση έξι (6) χλμ. ΒΑ του και ακριβώς εκεί που αρχίζει το κυρίως φαράγγι του Κοτσουφού. Εκείνος που από τα βόρεια προερχόμενος διασχίζει το φαράγγι αυτό για να βγει στα δυτικά χωριά της Γαλιίας, από το σημείο αυτό αντικρύζει για πρώτη φορά μέρος του κόλπου του Γλακιά και του Λιβυκού πελάγους. Το φυσικό του περιβάλλον επιβάλλεται στον επισκέπτη με την άγρια μεγαλοπρέπεια του και του προκαλεί δέος. Στις απόκρημνες, δυτικά από την εκκλησία πλευρές του βουνού είναι δυνατόν να αναρριχηθεί κανείς και να εξαφανιστεί σε απρόσιτα σημεία του. Ακριβώς έξω από την εκκλησία αυτή περνούσε πριν από τη σύσταση της Κρητικής Πολιτείας ο πανάρχαιος ημιονικός δρόμος που συνέδεε τα δυτικά ιδίως χωριά της Γαλιίας και εν μέρει και των Σφακίων με τα χωριά της κοιλάδας του Λαγγού και τις βορειότερες περιοχές ως το Ρέθεμνος. Για να ξεκουράζεται ο οδοιπόρος και καμιά φορά και ο προσκυνητής είχαν κατασκευαστεί πεζουλάκια, πέτρινα φυσικά, επαπτόμενα με το πλείστον των τοίχων του ναού αλλά και με τον δυτικό βράχο, όπως φαίνεται στο σχεδιάγραμμα. Την εποχή της Κρητικής Πολιτείας κατασκευάστηκε ημιμαζιτός δρόμος ασφαλέστερος που συνέδεσε τα Σελλιά με την Κάνεβο. Ο δρόμος αυτός πέρασε λίγο χαμηλότερα από τον προηγούμενο παμπόλαιο και ακόμη χαμηλότερα ο σημερινός εξολοκλήρου αμαζιτός που κατασκευάστηκε από τους Σελλιανούς μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η προσπέλαση στην εκκλησία γίνεται τώρα με σκάλα που αρχίζει από τον σημερινό αμαζιτό. Η σχέση εκκλησίας και περιβάλλοντος διαταράχτηκε. Το υψόμετρο της θέσης της ξεπερνά λίγο τα 300 μ.

Εικ. 6. Σκαρίφημα και κάτοψη του Αγίου Νικολάου της Κοινότητας Σελλίων.

Η έρευνα της οποίας είναι αποτέλεσμα η παρούσα σύντομη μελέτη έγινε λίγο μετά τη δημοσίευση της εργασίας-καταλόγου του κ. Paul Faure, δηλ. το θέρος του 1980. Μας βοήθησαν σ' αυτήν οι συμπολίτες μηχανικοί κ. κ. Κώστας Ηλιάκης και Βαγγελής Ανδρεαδάκης, στον οποίον οφείλονται και τα σκαρίφηματα και οι κατόψεις των εκκλησιών. Εξάλλου συμπληρωματικές πληροφορίες μας έδωσαν λίγο πριν απ' την τελική δημοσίευση ο αγαπητός φίλος κ. Στρατής Γαρτζολάκης από του Γιαννού και οι συνάδελφοι κ.κ. Στέλιος Στεφανάκης, υποδιευθυντής του Πολυκλαδικού Λυκείου Ρεθύμνου, από τα Λευκόγεια, ο λυκείαρχης Γιώργης Μαθιουδάκης από τη Μύρθιο και ο Γιάννης Ορφανουδάκης, διευθυντής ο τελευταίος της Μέσης Εκπαίδευσης του νομού Ρεθύμνης, από του Μαριού. Τους ευχαριστώ όλους και από τη θέση αυτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γεώργιος Αντουράκης, «Αι Μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουσιτικών Κρήτης μετά των παρεκκλησιών αυτών» (διδ. διατριβή), Αθήναι 1977. **Εμμ. Ζαμπετάκης**, «Οι καθηγητές Χατζιδάκιδες και η γενιά τους», ανάτυπο από το περ. «Αμάλθεια», τ. 39/Απρ.-Ιουν. 1979, Άγιος Νικόλαος Κρήτης, **Giuseppe Gerola**, «Monumenti veneti nell' isola di Creta», τ. II «Le chiese», Venise, p. 176-177, **G. Gerola και Κ.Ε. Λασιθιωτάκης**, «Τοπογραφικός κατάλογος των τοικογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης», έκδ. Ετ. Κρητ. Ιστ. Μελετών, Ηράκλειον 1961.

Paul Faure, «Fonctions des cavernes cretoises», Paris 1964, του ίδιου, «Εκκλησίες της Κρήτης μέσα σε σπήλαια», εφημ. «Η Αλλαγή», «Πατρίς», «Μεσόγειος», «Παρατηρητής», «Ανατολή», «Σηπειακά Νέα», 17-18-19 Φεβρ. 1966, «Eglises cretoises sous roche - Εκκλησίες της Κρήτης μέσα σε σπηλαιώδεις κοιλότητες», περ. «Κρητολογία», τ. 9/Ιουλ. Δεκ. 1979, Βραχάσι Κρήτης, «Τα ιερά σπήλαια της Κρήτης», περ. «Αρχαιολογία», τ. 15/Μάιος 1985, σ. 8-13.

Κ.Ε. Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», περ. «Κρητικά Χρονικά» 1969.

Χρίστος Μακρής, «Οι Μονές Μυριοκεφάλων και Ρουσιτικών και τα παρεκκλήσιά των» (κριτική της διδ. διατριβής του Γ. Αντουράκη), ανάτυπο από το περ. «Κρητική Εστία», τ. 246-247/Σεπτ.-Οκτ. 1979, Αθήνα.

Στέλλα Μαρινάκη, «Σταυροπηγιάκα μοναστήρια της Κρήτης», περ. «Κρήτη», όπου από τ. 158/Jan. 1987 συνεχίζεται η δημοσίευση, Αθήνα, **Μιχ. Μ. Παπαδάκης**, «Το κλειδί κι η αμάδα του Διγενή», εφημ. «Ρεθεμνιώτικα Νέα», φ. 2333/21-6-1980, **Ν. Παπαδάκης**, «Η εκκλησία της Κρήτης», Χανιά 1936, **Θεόδωρος Πελαντάκης**, «Βυζαντινοί ναοί της επαρχίας Αγ. Βασιλείου», Ρέθυμνον 1973, **Εμμ. Πετράκης**, «Ιστορία της Εκκλησίας εν Κρήτη», Ηράκλειον 1925.

Ελευθέριος Κ. Γλατάκης, «Σπήλαια και άλλοι καρστικοί μορφαί της Κρήτης», τ. Β', Ηράκλειον 1975, του ίδιου, «Αγιώνυμα (και τα συναφή) σπήλαια της Κρήτης», περ. «Κρητολογία τ. 8/Jan.-Ιουν. 1979 Βραχάσι Κρήτης, πολλά σχετικά στο «Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας», και στα περιοδικά «Ο ΠΑΝ», «Κρητικά Χρονικά», «Αμάλθεια», «Κρητολογία», κλ.π..

Στ. Σπανάκης, «Η Κρήτη», τ. I-1964, τ. II-1971, Ηράκλειον Κρήτης, **Νικόλαος Σταυρινίδης**, «Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων», τ. I-1975, II-1976, III-1978, Δ'-1984 και Ε'-1985, Ηράκλειον Κρήτης, **Νικ. Β. Τωμαδάκης**, «Εκκλησιαστικά τοπωνύμια και ονόματα μονών, ναών (και εικόνων) της Κρήτης», περ. «Κρητολογία», τ. VII/Ιουλ.-Δεκ. 1978, Ηράκλειον Κρήτης.

Μαρία Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637», περ. «Επετηρίς Ετ. Βυζ. Σπουδών», τ. 36/1968, **Αλεξ. Κ. Χατζηγάκης**, «Εκκλησίες Κρήτης», Παραδόσεις, Ρέθυμνον 1954. **Θεοχάρης Δετοράκης**, «Ιστορία της Κρήτης», Αθήνα 1986.

Σύνδεσμος Τοπικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, «Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός», εκδ. Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, Ηράκλειο Κρήτης, τ.Α'/1987, τ.Β'/1988.